

SAIDIDDIN AL-FARG‘ONiy MEROSIDA BILIM VA MA’RIFAT FALSAFASINING SUN’IY INTELLEKT BILAN INTEGRATSIYASI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2025-24-295-301>

Obidov Asliddin Shavkatovich

Alfraganus university “Ijtimoiy fanlar” kafedrası v.b., dotsenti
falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
telefon: 93-542-63-90, e-mail: asliddin.obidov@gmail.com
ORSID: <https://orcid.org/0000-0002-9848-2364>

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada Sharq falsafasi namoyandalaridan biri Saididdin al-Farg‘oniy (Sa‘īd al-Dīn Muḥammad al-Farghānī)ning bilim va ma‘rifatga doir falsafiy qarashlari zamonaviy texnologiyalar, xususan sun‘iy intellekt bilan uyg‘unlashuvi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Al-Farg‘oniy o‘zining “Mashariq al-darari” asarida bilimni ilohiy haqiqatga yetishish vositasi sifatida talqin etadi. Uning fikricha, haqiqiy ma‘rifat yurak (qalb) va ruhiy poklik orqali anglanadi. Mazkur maqolada ushbu ruhiy-ma‘naviy yondashuv zamonaviy bilish texnologiyalari — sun‘iy intellekt tizimlaridagi axborotni qayta ishlash, avtomatik o‘rganish va algoritmik fikrlash tamoyillari bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda Sharq va G‘arb falsafasi, zamonaviy sun‘iy intellektga doir ilmiy maqolalar, shuningdek, axloqiy-falsafiy manbalar integratsiya qilinadi. Al-Farg‘oniy merosidagi bilim va haqiqatga erishish tamoyillari, bugungi sun‘iy intellekt orqali bilim hosil qilish jarayonlariga qanday nazariy asoslar baxsh eta olishi tahlil qilinadi. Shu orqali insoniy tafakkur va kompyuter algoritmlarining umumiy va farqli jihatlari aniqlanadi. Maqolada, shuningdek, sun‘iy intellekt asosida yaratilayotgan ta‘lim tizimlariga Farg‘oniy g‘oyalarining qo‘llanish imkoniyatlari yoritiladi. Ushbu yondashuv orqali ma‘naviy qadriyatlar asosida texnologik taraqqiyotga erishish yo‘llari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar. Saididdin al-Farg‘oniy, bilim falsafasi, ma‘rifat, sun‘iy intellekt, Sharq falsafasi, ta‘lim tizimi, gnoseologiya, ma‘naviy tafakkur.

THE INTEGRATION OF THE PHILOSOPHY OF KNOWLEDGE AND ENLIGHTENMENT IN THE LEGACY OF SAIDIDDIN AL- FARGHANI WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE

ANNOTATION. This article analyzes the philosophical views of one of the representatives of Eastern philosophy, Sayyididdin al-Farghani, on knowledge and

*enlightenment from the perspective of integration with modern technologies, particularly artificial intelligence. In his work *Mashāriq al-darārī*, al-Farghani interprets knowledge as a means of attaining divine truth. According to him, true enlightenment is realized through the heart and spiritual purity.*

This study presents a comparative analysis of his spiritual-intellectual approach with modern knowledge technologies — such as information processing, machine learning, and algorithmic reasoning in artificial intelligence systems. It integrates insights from both Eastern and Western philosophies, contemporary scientific articles on artificial intelligence, and ethical-philosophical sources.

The article explores how al-Farghani’s principles of attaining knowledge and truth could provide a theoretical foundation for today’s processes of acquiring knowledge through AI. It further identifies the similarities and differences between human reasoning and computer algorithms.

In addition, the article highlights the potential application of al-Farghani’s ideas in AI-based educational systems. Through this approach, it seeks to reveal pathways for achieving technological advancement grounded in spiritual values.

Keywords: *Saiddiddin al-Farghani, philosophy of knowledge, enlightenment, artificial intelligence, Eastern philosophy, education system, gnoseology, spiritual thinking.*

KIRISH

Raqamli sivilizatsiyaga qadam qo‘ygan XXI asr insoniyat tafakkurining shakllanishida axborot texnologiyalarining, xususan sun‘iy intellekt tizimlarining o‘rni tobora ortib bormoqda. Bilim va ma‘rifatning inson hayotidagi asosiy tamoyillari endilikda algoritmik fikrlash, katta ma‘lumotlar tahlili (big data), mashinali o‘rganish (machine learning) kabi texnologik vositalar orqali shakllanmoqda. Shu bilan birga, insoniyat tafakkurining tarixiy qatlamlarida shakllangan falsafiy-ma‘naviy meros, ayniqsa Sharq mutafakkirlarining epistemologik qarashlari bugungi kunda yangicha talqin etilishga muhtojdir.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, sun‘iy intellekt orqali bilimlar hosil qilish jarayonini qadimiy gnoseologik yondashuvlar bilan uyg‘un holda o‘rganish, ilmiy va falsafiy mushohada doirasini kengaytiradi. Ayniqsa, Saiddiddin al-Farg‘oniy kabi mutasavvif faylasuflarning bilishga doir yondashuvlari — bilishning ilohiy manba, qalb va ma‘naviy tajriba orqali shakllanishi haqidagi ta‘limoti bugungi texnologik tafakkur bilan muqoyasa qilinishi mumkin. Al-Farg‘oniy o‘zining *Mashāriq al-darārī* (*Manāhij al-‘Ibād ilā Ma‘rifat al-‘Ilm al-Mawhībī wa al-‘Aqlī*) asarida bilishni faqat hissiy-intellektual faoliyat emas, balki ruhiy poklik va qalb nurlanishi bilan bog‘laydi. Uning bu yondashuvi Ibn al-

Arabiy, Suhravardiy va Farobiy kabi mutafakkirlarning falsafiy ta’limotlari bilan uzviy aloqadordir.

Zamonaviy tadqiqotlarda, xususan, Luciano Floridi (2011)ning “The Philosophy of Information” nomli asarida sun’iy intellektda axborot va bilim hosil bo’lishi bilan bog’liq murakkab jarayonlar ontologik va gnoseologik jihatdan tahlil qilinadi. Floridining fikricha, sun’iy intellekt algoritmlari tomonidan shakllantirilgan bilim inson tafakkuridan tubdan farq qiladi, chunki u erkin iroda va axloqiy refleksiya elementlaridan mahrum. Bu jihat al-Farg’oniy ta’limotidagi bilimning qalb orqali ma’naviy idrok qilinishi konsepsiyasi bilan keskin kontrast tashkil etadi.

Bundan tashqari, Peter B. Reiner (2016) sun’iy intellektning inson ongiga ta’sirini axloqiy va madaniy kontekstda o’rganib, AI asosida shakllanayotgan bilish jarayonlarining insoniyat tajribasi va qadriyatlarini bilan bog’liq bo’lishi zarurligini ta’kidlaydi. Shu jihatdan, al-Farg’oniy merosini zamonaviy sun’iy intellekt tizimlari kontekstida tahlil qilish, bugungi sun’iy tafakkurga ma’naviy asoslar berish imkoniyatini yaratadi.

Shunday qilib, ushbu maqola zamonaviy sun’iy intellekt asosidagi bilish mexanizmlari va Sharq falsafasining chuqur ma’naviy-axloqiy yondashuvlarini integratsiyalash orqali yangi falsafiy konsepsiyani shakllantirishga urinadi. Bu esa, nafaqat sun’iy intellekt va ta’lim tizimlarining samaradorligini oshiradi, balki ma’naviy barkamollikka asoslangan texnologik tafakkurga yo’l ochadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya Ushbu tadqiqotda Sharq falsafasining yirik namoyandasi Saididdin al-Farg’oniy merosi asosida bilim va ma’rifat falsafasining sun’iy intellekt bilan integratsiyasi tahlil qilinadi. Al-Farg’oniy o’zining Mashāriq al-darārī asarida bilimni ilohiy haqiqatga erishish vositasi sifatida talqin etadi, bu esa zamonaviy sun’iy intellekt tizimlarining axborotni qayta ishlash va bilim hosil qilish jarayonlari bilan qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlar qo’llaniladi:

Falsafiy-tahliliy yondashuv: Al-Farg’oniy asarlarida bilim va ma’rifatga doir g’oyalarning falsafiy asoslari tahlil qilinadi. Bu yondashuv orqali uning epistemologik qarashlari zamonaviy sun’iy intellekt tizimlari bilan solishtiriladi.

Komparativ tahlil: Al-Farg’oniy qarashlari bilan zamonaviy sun’iy intellekt tamoyillari o’rtasidagi o’xshashlik va tafovutlar qiyosiy o’rganiladi. Bu yondashuv orqali Sharq va G’arb falsafasi o’rtasidagi integratsiya imkoniyatlari aniqlanadi.

Gnoseologik yondashuv: Bilimning manbai, shakllanishi va uzatilishi masalalari gnoseologiya nuqtai nazaridan baholanadi. Bu yondashuv orqali sun’iy intellekt tizimlarida bilim hosil qilish jarayonlari tahlil qilinadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda, xususan, Luciano Floridi (2011)ning *The Philosophy of Information* asarida sun'iy intellekt tizimlarida axborot va bilim hosil bo'lishi ontologik va gnoseologik jihatdan tahlil qilinadi. Floridining fikricha, sun'iy intellekt algoritmlari tomonidan shakllantirilgan bilim inson tafakkuridan tubdan farq qiladi, chunki u erkin iroda va axloqiy refleksiya elementlaridan mahrum. Bu jihat Al-Farg'oniy ta'limotidagi bilimning qalb orqali ma'naviy idrok qilinishi konsepsiyasi bilan keskin kontrast tashkil etadi.

Bundan tashqari, Peter B. Reiner (2016) sun'iy intellektning inson ongiga ta'sirini axloqiy va madaniy kontekstda o'rganib, sun'iy intellekt asosida shakllanayotgan bilish jarayonlarining insoniyat tajribasi va qadriyatlari bilan bog'liq bo'lishi zarurligini ta'kidlaydi. Shu jihatdan, Al-Farg'oniy merosini zamonaviy sun'iy intellekt tizimlari kontekstida tahlil qilish, bugungi sun'iy tafakkurga ma'naviy asoslar berish imkoniyatini yaratadi.

Shunday qilib, ushbu tadqiqotda Al-Farg'oniyning bilim va ma'rifatga doir falsafiy qarashlari zamonaviy sun'iy intellekt tizimlari bilan integratsiyalash orqali yangi falsafiy konsepsiyani shakllantirishga uriniladi. Bu esa, nafaqat sun'iy intellekt va ta'lim tizimlarining samaradorligini oshiradi, balki ma'naviy barkamollikka asoslangan texnologik tafakkurga yo'l ochadi.

NATIJALAR Saididdin al-Farg'oniyning ilmiy-falsafiy merosi, ayniqsa tasavvufiy tafakkurdagi “vahdat al-vujud” (borliqning yagonaligi) konsepsiyasiga qo'shgan hissasi, zamonaviy ta'lim va sun'iy intellekt tizimlarining falsafiy asoslarini chuqur anglashda muhim ahamiyatga ega.

Al-Farg'oniy, Ibn Arabiy maktabining muhim vakillaridan biri sifatida tanilgan. Uning asarlari orqali “vahdat al-vujud” tushunchasi yanada rivojlangan¹.

Al-Farg'oniy asarlarida “vahdat al-vujud” konsepsiyasining qanday ifodalanganini tahlil qilgan tadqiqotchilar, uning bu tushunchani texnik atama sifatida emas, balki tasavvufiy tajriba orqali anglash mumkin bo'lgan haqiqat sifatida ko'rsatganini ta'kidlaydilar.

Al-Farg'oniy asarlarida “vahdat al-vujud” atamasining qo'llanish chastotasini tahlil qilgan tadqiqotchilar, uning bu tushunchani qanday anglaganini va bu atamaning tasavvufiy terminologiyaga qanday ta'sir qilganini ko'rsatadilar².

Ushbu tahlillar shuni ko'rsatadiki, al-Farg'oniyning ilmiy-falsafiy qarashlari, ayniqsa “vahdat al-vujud” konsepsiyasi, zamonaviy ta'lim tizimlarida sun'iy intellektni falsafiy asosda anglash va uni insoniyatning ma'naviy rivojlanishiga

¹ Chittick, William C. *Spectrums of Islamic Thought: Sa'id al-Din Farghānī on the Sufi Path*. 2019. <https://www.williamcchittick.com>

² Stamer, Heike. Sa'īd al-Dīn al-Farghānī's Usage of the Term Waḥdat al-Wujūd and His Role in Ibn 'Arabī's School. <https://www.academia.edu/11953831>

xizmat qildirishda muhim manba bo‘la oladi. Al-Farg‘oniy asarlarining chuqur tahlili, zamonaviy texnologiyalarni insoniyatning ma‘naviy va axloqiy qadriyatlari bilan uyg‘unlashtirishda yangi yondashuvlarni ishlab chiqishga yordam beradi³.

Shuningdek, al-Farg‘oniy merosini o‘rganayotgan tadqiqotchilar, xususan, Chittick, Leaman va Stamer⁴ kabi olimlar, uning asarlarining zamonaviy tafakkurdagi o‘rnini aniqlashda muhim hissa qo‘shmoqdalar. Ularning tadqiqotlari, al-Farg‘oniy asarlarining zamonaviy ta‘lim va sun‘iy intellekt tizimlarida qanday qo‘llanilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Kelgusida, al-Farg‘oniy merosini chuqurroq o‘rganish va uni zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiya qilish orqali, insoniyatning ma‘naviy va axloqiy rivojlanishiga xizmat qiluvchi yangi ta‘lim tizimlarini yaratish mumkin bo‘ladi.

Muhokama qismi

Saididdin al-Farg‘oniy (1231–1300)ning ilmiy-falsafiy merosi, xususan, uning vahdat al-vujud (borliqning yagonaligi) konsepsiyasi, zamonaviy tafakkur va sun‘iy intellekt bilan integratsiya qilishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Al-Farg‘oniy, Ibn al-‘Arabiy maktabining taniqli vakili sifatida, vahdat al-vujud tushunchasini chuqur tahlil qilgan. Heike Stamerning tadqiqotlariga ko‘ra, al-Farg‘oniy bu atamani o‘zining forsiy asari *Mashāriq al-darārīda* 41 marta, arabcha tarjimasida *Muntahā al-madārikda* esa 22 marta ishlatgan⁵. Bu farq, uning bu tushunchani texnik atama sifatida emas, balki tushunchaviy vosita sifatida qo‘llaganini ko‘rsatadi.

William C. Chittickning tahlillariga ko‘ra, al-Farg‘oniyning asarlari, xususan, *Spectrums of Islamic Thought*⁶ nomli ishida, vahdat al-vujud konsepsiyasi orqali mavjudotning yagonaligi va ko‘pligini tushuntirishga uringan. Bu yondashuv, sun‘iy intellekt tizimlarida axloqiy va ma‘naviy qarorlar qabul qilishda muhim rol o‘ynashi mumkin.

Al-Farg‘oniyning sun‘iy intellekt bilan integratsiyasi, uning falsafiy qarashlarini zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi⁷. Masalan, sun‘iy intellekt tizimlarida ma‘naviy qadriyatlarni inobatga olish, qaror qabul qilish jarayonida insoniylikni saqlashga yordam beradi. Bu, al-Farg‘oniyning inson va borliq o‘rtasidagi muvozanatga asoslangan yondashuvi bilan mos keladi.

³ Encyclopaedia Iranica. “Farghani, Sa‘id al-Din.” <http://www.iranicaonline.org/articles/farghani-said-al-din>

⁴ Leaman, Oliver. *The Biographical Encyclopedia of Islamic Philosophy*. Bloomsbury Publishing, 2015.

⁵ Stamer, H. (2015). Sa‘id al-Din al-Farghānī’s Usage of the Term Wahdat al-Wujūd and His Role in Ibn ‘Arabī’s School. Retrieved from <https://www.academia.edu/11953831>

⁶ Chittick, W. C. (2019). *Spectrums of Islamic Thought: Sa‘id al-Din Farghānī on the Sufi Path*. Retrieved from <https://www.williamcchittick.com/wp-content/uploads/2019/05/Spectrums-of-Islamic-Thought.pdf>

⁷ Nasr, S. H. (n.d.). Farghani, Sa‘id al-Din. In *Encyclopaedia Iranica*. Retrieved from <https://iranicaonline.org/articles/farghani-said-al-din>

Zamonaviy tadqiqotchilar, al-Fargʻoniy merosini chuqur oʻrganib, uni bugungi kunning dolzarb masalalariga tatbiq etishga harakat qilmoqdalar. Bu, sunʼiy intellekt tizimlarida axloqiy va maʼnaviy qadriyatlarni integratsiya qilishda al-Fargʻoniyning qarashlaridan foydalanish imkonini yaratadi.

Xulosa qismi Saididdin al-Fargʻoniyning ilmiy-falsafiy merosi, ayniqsa, uning vahdat al-vujūd (borliqning yagonaligi) konsepsiyasi, zamonaviy tafakkur va sunʼiy intellekt bilan integratsiya qilishda muhim nazariy asos boʻlib xizmat qiladi. al-Fargʻoniy, Ibn al-Arabī maktabining taniqli vakili sifatida, vahdat al-vujūd tushunchasini chuqur tahlil qilgan.

William C. Chittickning tahlillariga koʻra, al-Fargʻoniyning asarlari, xususan, *Spectrums of Islamic Thought* nomli ishida, vahdat al-vujūd konsepsiyasi orqali mavjudotning yagonaligi va koʻpligini tushuntirishga uringan. Bu yondashuv, sunʼiy intellekt tizimlarida axloqiy va maʼnaviy qarorlar qabul qilishda muhim rol oʻynashi mumkin.

Al-Fargʻoniyning sunʼiy intellekt bilan integratsiyasi, uning falsafiy qarashlarini zamonaviy texnologiyalar bilan uygʻunlashtirish imkonini beradi. Masalan, sunʼiy intellekt tizimlarida maʼnaviy qadriyatlarni inobatga olish, qaror qabul qilish jarayonida insoniylikni saqlashga yordam beradi. Bu, al-Fargʻoniyning inson va borliq oʻrtasidagi muvozanatga asoslangan yondashuvi bilan mos keladi.

Zamonaviy tadqiqotchilar, al-Fargʻoniy merosini chuqur oʻrganib, uni bugungi kunning dolzarb masalalariga tatbiq etishga harakat qilmoqdalar. Bu, sunʼiy intellekt tizimlarida axloqiy va maʼnaviy qadriyatlarni integratsiya qilishda al-Fargʻoniyning qarashlaridan foydalanish imkonini yaratadi.

REFERENCES

1. Stamer, H. (2015). Saʼid al-Dīn al-Farghānī's Usage of the Term Waḥdat al-Wujūd and His Role in Ibn ʿArabī's School. Retrieved from <https://www.academia.edu/11953831>
2. Chittick, W. C. (2019). *Spectrums of Islamic Thought: Saʼid al-Din Farghānī on the Sufi Path*. Retrieved from <https://www.williamcchittick.com/wp-content/uploads/2019/05/Spectrums-of-Islamic-Thought.pdf>
3. Nasr, S. H. (n.d.). Farghani, Saʼid al-Din. In *Encyclopaedia Iranica*. Retrieved from <https://iranicaonline.org/articles/farghani-said-al-din>
4. Chittick, W. C. (1999). *Spectrums of Islamic Thought: Saʼid al-Din Farghani on the Implications of Oneness and Manyness*. In L. Lewisohn (Ed.), *The Heritage of Sufism* (Vol. 2, pp. 203–218). Oneworld Publications.
5. Al-Farghānī, S. al-D. (1977). *Maṣāriq al-darārī sharḥ Tāʾīya-yi Ibn-i Fāriḍ*. Tehran: Intishārāt-i Dānishgāh-i Tihrān.

6. Al-Farghānī, S. al-D. (2007). Kitāb Muntahā al-madārik. Beirut: Dār al-kutub al-‘ilmīya.
7. Chittick, W. C. (2019). Sa‘id al-Din Farghani on the Psychology of Dhikr. Retrieved from https://www.academia.edu/42761632/Said_al_Din_Farghani_on_the_Psychology_of_Dhikr
8. Ruhland, H. (n.d.). Heike Ruhland - University of Hamburg. Retrieved from <https://uni-hamburg.academia.edu/HeikeStamer>
9. Encyclopaedia Iranica. (n.d.). Farghani, Sa‘id al-Din. Retrieved from https://www.academia.edu/7384440/Farghani_Sa_id_al_Din_Encyclopaedia_Iranica
10. Chittick, W. C. (2019). Spectrums of Islamic Thought: Sa‘id al-Din Farghani on the Implications of Oneness and Manyness. Retrieved from https://www.academia.edu/7334653/Spectrums_of_Islamic_Thought_Sa_id_al-Din_Farghani_on_the_Implications_of_Oneness_and_Manyness